

## Zalai parasztvallomások. Anziksza a 18. századból

*Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában I. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában.*

(Zalai Gyűjtemény 51.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2001. 482 oldal

*Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában II. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye Egerszegi, Lövői és Muraközi járásában.*

(Zalai Gyűjtemény 60.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006. 543 oldal

Egy forráskiadvány ismertetésekor a recenzens két úton indulhat el. A műre tekinthet forráskiadványként, ahol feladata elsősorban a kiadási elvek gyakorlati megvalósulásának nyomon követése és a következetlenségek, pontatlan átírások pellengérré állítása. A másik lehetőség, hogy a forráscsoport egészét igyekszik bemutatni, és kevésbé a szerkesztő személyére fókuszálni. Több okból is az utóbbi mellett döntöttem. A bemutatandó mű igen alapos szerkesztői munkát tükröz, ezért a filológiai jellegű kritika ködszurkálás lett volna. Mivel a forráskiadványokat forgatók általában egy-egy konkrét szöveghelyet keresnek, az ismertetés vezérfonalaként az tűnt számomra a legszimpatikusabbnak, ha a két kötet alapján a megye egészére vonatkozóan osztom meg észrevételeimet, benyomásaimat. Eljárásom szelektív, de talán nem torzít túlságosan. A jellemzőnek vélt sajátosságokat bemutatva szeretném felhívni a figyelmet olyan jellegzetességekre, melyekkel talán sikerül mások érdeklődését is felkelteni e forráscsoport – immár szisztematikus – vizsgálatához.

Olvasás közben megfogalmazódó, s azóta csak erősödő sejtésem, hogy igen keveset tudunk a 18. századi parasztságról, az a kevés pedig, amit tudunk, számos ponton nem egyezik a vallomásokból elénk táruul valósággal, jóllehet Wellmann Imre kerek 40 évvel ezelőtt már jelezte, „[s]zinte meglepő, hogy agrártörténetírásunk mindeddig vajmi kevésbé élt e paraszti vallomások kiaknázásának lehetőségével”.<sup>1</sup> Az azóta eltelt időszak láthatóan kevésnek bizonyult, hogy egy árnyaltabb parasztságkép váljon uralkodóvá a köztudatban – nem utolsó sorban az úrbéri kilenc pont országos szintű feldolgozása és elemzése hiányában.

Normatív ismereteink alapján elvben az utolsó leadandó kappanig és robotnapig ismerjük ennek a letúnt világnak a működését, a falvakba bepillantva ezzel szemben megannyi önálló, a kanonizált képpel feleselő világ tárul elénk.

<sup>1</sup> Wellmann Imre: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében.* (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 3.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1967, 22.

Amíg a jelenben természetesnek vesszük az életformák tarkaságát, ahogy haladunk vissza az időben, úgy válik egyre sematikusabbá, normatívabbá az egykori társadalmakról alkotott képünk. A kiváltságos rendekkel kapcsolatos tudásunk annival pontosabb, hogy a forrásokban számtalan, személyek, családok körüli sűrűsödési pont található, melyekben a kutató megkapaszkodhat, s ezáltal magáról a nagycsoportról alkotott tudásunk lesz árnyaltabb. A parasztság, az „alsó népi társadalom” helyzete e tekintetben egy már felfedezett, de a korábbi térképeken még csak „terra incognitaként” jelölt területhez hasonlítható, amelynek határait körülbelül ismerjük, belseje azonban még ma is felfedezésre vár. Hogy ez így alakult, abban véleményem szerint legalább három tényező játszott közre. Elsőként azt kell figyelembe vennünk, hogy a parasztság helyzete elsősorban jogi aspektusaiban vált láthatóvá, ezért a főként a jogokra-kötelességekre koncentráló források, korabeli szakmunkák is egy jogi szövegekbe ágyazott paraszti létről közvetítenek, ahol a terhek és az ebből fakadó kiszolgáltatottság különösen kidomborodnak. Erre épült rá 1945 után a világot feloldhatatlan ellentétpárokban látó és láttató marxista történetírás közvetítette történelemszemlélet, amely a jobbágy alakját mint végletekig kizsákmányolt, nincstelen dolgozót, a földesúrét pedig mint lelketlen, kegyetlen népnyúzót alkotta meg. Jóllehet ettől a „tiszta” formától, főleg Szabó István iskolájának köszönhetően, már az 1960-as években megkezdődött az elszakadás, a közhellyé merevedett tévedéseknek éppen stabilitásuk adja erejüket – máig hatóan. A paraszti világok megismerését nehezítő historiográfiai és ideológiai burkok után egy harmadik problémára is kell utalnom, mégpedig a források sajátosságaira. Amikor a rendi világ kutatója a társadalom alsóbb rétegei felé fordul, gyakran szembesül azzal, hogy nincs forrásokkal „kiközvetett” út, amelyen végighaladva nemcsak megtalálná, de tapintható közelségben érezhetné a néhai jobbágyok világát. A parasztságra vonatkozó források jóformán kizárólag az uradalmak és a vármegyék szűrőrendszerén keresztül engednek betekintést a falusi életvilágokba. A közvetlen „nyomhagyás” esetei sokkal ritkábbak. Köztörténeiszt lázba hozó események – talán egy-egy tűzvész, templomszentelést leszámítva – nem történnek, de olyan kivételes személyiségeknek is ritkán bukkanhatunk nyomára, mint Bakócz Tamás vagy Liszt Ferenc. Ehelyett azt találjuk, hogy az egyént gyakorlatilag lehetetlen leválasztani családjáról, a családot rokonságáról és szomszédairól, utóbbiakat pedig a falu társadalmának egészéről, vegyük az élet bármely szeletét, a határhasználattól a gazdálkodáson át a szocializációig. A rendi világ közösségi világ, s csak e közösség egészét megcélozva van esély arra, hogy az egyén helyzetét, szerepét is tisztán lássuk. A Mária Terézia uralkodása alatt, 1767 után felvett úgynevezett úrbéri „kilenc kérdőpont” kivételes értékét éppen ez adja. Mivel az ország csaknem egész területéről fennmaradt, lehetőséget ad nemcsak az összehasonlításra, de azon keretek megismerésére is, amelyek között egy-egy település közvetlenül a késő rendi viszonyok megszilárdulását megelőzően élt. Jóllehet nem maguk a kérdezett parasztok készítették a településükről felvett jegyzőkönyvet, sőt általában aláírni sem tudták azt, azzal azonban, hogy az egyes települések lakói anyanyelvükön válaszolhatták meg az

életkörülményeiket firtató kérdéseket, a nyelvi mellett felbecsülhetetlen értékű néprajzi-társadalomtörténeti lenyomat maradt ránk.

E forráscsoport szisztematikus feldolgozását Wellmann Imre kezdte meg még a hatvanas években, újabban Takács Péter, Tóth Péter, Udvardi István adtak ki a történeti Magyarország észak-keleti megyéiből fennmaradt paraszti vallomásokat. A Dunántúlról eddig csak Takács Péter és az idén elhunyt Tirnitz József gondozásában az ezredfordulón két kötetben megjelent Sopron vármegyei vallomások álltak rendelkezésre.<sup>2</sup> Horváth Zita munkájának köszönhetően most már az ország egyik legsűrűbb településhálózatával rendelkező vármegyéjéről is teljes körű áttekintést nyerhetünk. Az öt év különbséggel megjelent kötetek a történeti Zala vármegyét járásokként veszik sorra a Balaton-felvidéktől a Drávaig.

Az első kötet 265, a második 363 paraszti vallomást – közöttük néhány urbáriumot – tartalmaz, a szerkesztő azonban az egy-egy településről fellelhető, körülbelül egy évtizeddel később keletkezett kiegészítő vallomásokat is közzétette a kötetben, így a források alapján 491 település (18 mezőváros és 473 falu) lakóinak életéről szerezhetünk beható ismereteket.

Horváth Zita a bevezető részben áttekintést nyújt a parasztság helyzetét szabályozó jogszabályokról, majd az úrbérrendezést megelőző időszakról és az azt kiváltó eseményekről, valamint a téma historiográfiájáról, Zala vármegye birtokviszonyairól és társadalmáról, végezetül pedig a forrásközlés elveiről. Ezt követően járásról járásra haladva közli az úrbéri kilenc pontra adott vallomásokat. A köteteket a fogalomtár és mértékegység-magyarázat mellett három újszerű, a szerkesztő gondosságát dicsérető függelék is zárja. Az egyik a települések birtokosait sorolja fel, a helynévmutató pedig a dülőnevekre is kiterjed – kiváló alapot nyújtva a történeti ökológiai, nyelvészeti kutatások számára. Végül külön kerülnek felsorolásra a vármegye részéről az összeírásban részt vevő személyek, ami – mivel ugyanitt szerepelnek az általuk meglátogatott települések sorszámai is – a finomabb összehasonlító forráskritikai vizsgálatok megkezdését könnyíti meg.

Jóllehet ismertetésemben elsősorban magára a forráscsoportra koncentrálok, nem tartom megkerülhetőnek, hogy jelen művet pár mondat erejéig ne hasonlítsam össze a témában eddig megjelent kötetekkel. A kérdés számomra az, hogy a forráskiadáson túl van-e, s ha igen, akkor milyen feladata van a *történész* szerkesztőnek. E tekintetben két markáns megoldást különíthetünk el. Az egyik a Wellmann Imre által követett eljárás, ahol a vaskos bevezető nemcsak keretet ad a források olvasásához és megértéséhez, hanem mint elemző tanulmány tágabb kontextusban is elhelyezi a kilenc kérdőpontot, egyben irányt is ad a további kutatásoknak.<sup>3</sup> A másik megközelítést Takács Péter képviseli, aki nem publikálta ugyan a vallomásokat, de a vallomások alapján a szabolcsi agrártársadalomról

<sup>2</sup> Egy hatalmas, máig befejezetlen vállalkozás, amely szintén az úrbéri adatfelvételekhez kapcsolódott, azonban megjelent a dunánántúli települések úrbéri tabelláinak adataival Felhő Ibolya és munkatársainak szerkesztésében. Lásd Felhő Ibolya (szerk.) 1970: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet, Dunántúl*. Akadémiai Kiadó, Budapest

<sup>3</sup> Wellmann 1967: 9–96.

írt monográfiájában egyéb kontrollforrásokat, így elsősorban a józsefi népszámlálást és az egykorú nemesösszeírásokat is felhasználta az árnyaltabb kép kialakítása érdekében. Művének különös értéket kölcsönöz, hogy függelékben közli a települések úrbéri tabelláit, illetve a jobbágytartó nemesek kondícióit. Horváth Zita eljárása – már amennyire ez a fentebbi, szűkszavú szerkezetismertetésből átjön – az előbbieket fényében első látásra féloldalasnak tűnhet – ha nem ismerenénk a szerző ez irányú munkásságát. Nyilván az lett volna a legszerencsésebb, ha a forrásközléssel együtt láthattak volna napvilágot a forrásfeltárással párhuzamosan folyó kutatás eredményei. Így azonban az a helyzet állt elő, hogy a jelen kötet bevezetőjéhez képest adatait, illetve az elemzés mélységét tekintve részletesebb tanulmány külön jelent meg – éppen a *Korall*-ban –, míg a járási szinten vizsgálódó mélyfúrás jellegű írás a *Zalai Gyűjtemény*-ben került közlésre.<sup>4</sup> A megye nemesi birtokosairól és jobbágyaikról táblázatos formában készített település-szintű áttekintés szerencsésen kiegészíti a Felhő-féle vállalkozásban publikált adatokat, amelyből a jobbágyok jogállása és terheik jellege ismerhető meg birtokos/település bontásban – ennek viszont már csak az interneten került hely.<sup>5</sup> Összességében nincs hiányérzetem, ugyanakkor kicsit zavaróan hat, hogy az eddig elvégzett munka ennyi részletben látott-láthatott napvilágot. A kétkötetes opus céljának jobban megfelellhetne, ha az elemző írások, áttekintő táblák magában a forráskiadványban jelenhettek volna meg.

Három irányból közelíték a vallomásokhoz. Szeretnék egyrészt néhány, a formális tudás mértékéhez, mélységéhez köthető problémát felvillantani az emlékezet, az írásbeliség és a mértékek kapcsán, majd érintve az úrbéri terhek kérdését, megrajzolni egy-egy, a vallomások fényében ideális, illetve nehézsorsú helység képét.

1) A paraszti írásbeliség mértékét – éppen itt a nyugati határszélen – már vizsgálta Tóth István György, s az úrbéri kilenc pont kapcsán Benda Kálmán is, akik eredményeire Horváth Zita is épít. A vallomások alapján ezen korábbi vizsgálatokat szeretném néhány gondolattal kiegészíteni. A szerződéses jobbágyok helyzetét és kötelezettségeit igen gyakran csak szóbeli megállapodás, illetve szokás rögzítette. Ez részben érthető, mert „régibevett szokások” mellett, „egységben a földesurakkal” nem volt szükségszerű a konfliktusok kialakulása, így írásba foglalt jogi biztosítékok nélkül is lehetséges volt az együttélés. A szokások szorosan rögzültek az évszakokhoz és az évszakok váltakozását követő paraszti munkarendhez, az évtizedes körforgásban pedig finomra csiszolódtak az esetleges vitás pontok – jelentse ez akár a gyengébbik fél kiszolgáltatottságának növekedését. Az „úgy hallottuk eleinktől”, „urbáriumnak híret se hallottuk” típusú

<sup>4</sup> Horváth Zita: A Zala megyei parasztság helyzete a 18. században az úrbérrendezés forrásainak tükrében. *Korall* 19–20. (2005. május), 132–159; uő.: A tapolcai járás úrbéres viszonyai a Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző évtizedekben. In: *Zalai Történelmi Tanulmányok* (Zalai Gyűjtemény 42.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1997, 121–159.

<sup>5</sup> lásd: [www.korall.tatk.elte.hu/archivum/korall\\_19\\_20\\_files/horvathzita\\_tablázat.pdf](http://www.korall.tatk.elte.hu/archivum/korall_19_20_files/horvathzita_tablázat.pdf)

megfogalmazások azt jelzik, hogy a parasztság egésze egy szóbeliségen alapuló emlékezetkultúrában élt, amelybe az írásbeliség világát szimbolizáló urbáriumok idegen, s szükségtelen valamiknek tűnhettek (arról most nem beszélve, hogy az úrbérrendezést követően Zalában a parasztok terhei általában növekedtek). Így csak részben osztom Wellmann Imre álláspontját, aki a szóbeli megállapodásokat a paraszti kiszolgáltatottság minősített eseteiként értékelte. A mind általánosabbá váló írásbeliséggel állt szemben a napi kihívásokhoz rugalmasan hozzáigazítható szóbeliség. Az újjal szembeni idegenkedést szépen visszaadja az alábbi, Gelsén feljegyzett mondat, miszerint „urbárium szerént tractáltatni nem kívánván, újra földesurunkal csak szóval megegyeztünk”.

Amennyiben korábban született is írásos kontraktus, az nemegyszer elveszett, vagy a földesúr bekérte, s nála maradt. Az 1767 után két szerződést is elveszítő gelseieknek ebben a tekintetben is plasztikus a vallomása: „se egyikét, se másikat előadni nem tudjuk, azokat megtartani szükségesnek nem látván”. Az urbárium Bánokon is „öszveszakadozván, ellhányódott, ezért sem azt, sem annak hiteles párját előll nem adhattuk”.

Amellett tehát, hogy az írástudatlanság általános volt, látható, hogy a mindennapokban ez nem generált feszültségeket, magyarán nem volt elengedhetetlen a boldoguláshoz. Ez a kérdőpontokra felvett válaszokat ellenjegyző aláírásoknál is megtapasztalható: a legritkább esetben fordul elő, hogy valaki saját kezével írta volna alá a vallomásokat.

A történeti-néprajzi irodalomban egymással élesen szemben áll a falujából egy életen át ki nem lépő és a máshová házasodó, vásározó, zarándokló, katonaként világlátott paraszt alakja. Mindkét típust számtalan forrással lehet igazolni, de cáfolni is. A kérdőpontokra adott válaszok e tekintetben is tanúságosak, jóllehet, inkább a kutató bizonytalanságát, a további vizsgálatok szükségességét erősítik, semmint egyértelmű információval szolgálnának. Jól tükrözi az értelmezési nehézségeket, ha például a hetedik kérdés egyik alpontja fényében az információáramlás sajátosságaira próbálnánk következtetni. E kérdés azt firtatta, hogy az adott településen mit tudnak a szomszédos helységekből dívó úrbéri terhekről. Általában olyan válaszok érkeztek, amelyek alapján úgy tűnik, meglehetősen bezárkóztottan éltek az egykori jobbágyságok. A vallomások fényében ez egyrészt jelentheti azt, hogy érdeklődésük általában nem terjedt ki az úrbéri ügyekre (vö. az egerszegiek vallomása: „gondunk reá nem lévén, nem tudjuk”), de azt is, hogy e kérdéskörrel valóban fogalmuk sem volt (vö. egy tipikus válasz: „hogy pedig ezen kilencedbéli adózás ezen nemes vármegyében más helységekből szokásban vagy, nem tudjuk”). Erősen kérdéses azonban, hogy valóban ez volt-e a helyzet. Mivel a kérdés életük egyik központi jelentőségű területéről igyekezett információkhoz jutni, nehezen hihető, hogy nemcsak hogy ne lettek volna ezzel kapcsolatban ismereteik, de érdeklődést se mutattak volna iránta. A hírek, illetve terjedésük jelentőségét mutatják a 18. század közepén még gyakori, a jobb élet reményében történő szökések, amikor a jobbágy hitelesnek ítélt információk birtokában váltott lakóhelyet – nem a szomszéd faluba. Feltehetően már itt is tetten érhető az a paraszti

stratégia, amelyik passzivitása, színlelt tájékozatlansága révén igyekezett jelenbeli életviszonyai fenntartására, megvédésére, kerülve bármiféle összehasonlítást.

Tovább lépve a mértékek kérdéséhez, részben hasonló – és nehezen hihető – megfogalmazásokba ütközünk. Szinte kivétel nélkül minden vallomásban kitalálható az „egész telek” fogalmának definiálatlansága: csak közvetve tudták/ próbálták a birtokukban levő földek területét megbecsülni. Ennek azonban egészen prózai oka volt, aminek néhol hangot is adtak, tudniillik, „soha földeinket senki se mérte”. Feltűnő, míg a saját jobbágyi/zselléri földhöz kapcsolódó illetőségeket fel tudták sorolni annak függvényében, hogy hány mérős, köblös földről van szó, a – szokásban levő – eszmei keretről nem volt tudomásuk. Az alsórajkiak vallomása szépen megvilágítja ezt a problémát, egyben jelzi azt is, hogy valószínűleg tudatosan tartottak vissza információkat: „Hány hold szántóföldgyei legyenek egy egészheles gazdának, *bizonyosan nem tudjuk*, mivel megmérve nem voltak. Azt sem tudjuk, hány köblött vethetünk egy-egy hold földben, mivel az magot *megmérni nem szoktuk*. Egészheles gazdának pedig *tartottuk* helységünkben...” stb. (Kiemelések tőlem – HGK.) A három kijelentésből az első és a harmadik hihető, a középső viszont nem. Nehéz elképzelni, hogy ne tudták volna, mennyi vetőmagot vetnek egy bizonyos földterületre.

Ahol elhangzik valamiféle területbecslési eljárás, ott jobbra az elvetett mag és a lekaszált széna – mint egyedüli rögzített és állandó mennyiségek – alapján igyekeztek a terület kiterjedésének meghatározására. Egy holdnak általában azt a területet tartották, amelybe – összhangban az országosan érvényes átváltási aránnyal – két pozsonyi mérő gabonát vetettek. Azt azonban, hogy hány hold ad ki egy egész telket, a legkritikább esetben tudták, így a mértéket körülíró megfogalmazásokat találunk. Ilyen például, hogy a néhány évtizeddel korábbi megletelepüléskor „minden gazdának eleinte háromnapi szántásra való földet adott a földesúr”. Az egy napi szántóföld ebben az esetben akkora földnek felelt meg, amibe három pozsonyi köbölt vetettek. Egy további példával is szeretném érzékelteni, hogy a helyben bevett mértékek nem igazodtak az eszmei jobbágytelek nagyságához: „Ekkoráig se fél-, se egészhelyes jobbágy ezen helységben nem volt, hanem ki többet szerezhetett vagy irthatott, többet vethetett”. Az úrbérrendezés formasablonként szabta újra és tette országosan egységessé a helyi viszonyok mellett kialakult birtok- és telekszerkezetet.

A réteknél kimérés hiányában a lekaszált széna lehetett volna a becslés alapja, de általában azt sem számolták, „hanem mikor ki mennyit kaszálhatott, s az üdő engedte hazavitték”. Vagy: a vetőmag, lekaszált széna mennyiségét „meg nem tudjuk mondani, számot nem tartottunk reá”. Ki-ki csak a maga jobbágyi/zselléri földjéhez kapcsolódó illetőségeket tudta felsorolni (hány mérős, köblös föld), de a – szokásban levő – eszmei keretről nem volt tudomásuk. Itt azonban felmerülhet az adóemelésről való félelem, azaz a tudatos elhallgatás-féltetvénytárgyoztatás szempontja is, különösen amikor olyan kijelentésekkel találkozunk, mint „száma földeinknek nem volt” és „szénaszekérnek számát sem mondhattuk meg”. A mértékek itt már mint haszonvételek mennyiségei kerülnek elénk, s nehezen hihető, hogy az úrbéres

lét ezen talán leglényegesebb szelete ennyire kevés figyelmet kapott volna. Mindennek alapos vizsgálata a későbbi kutatások feladata.

Amennyire képlékenyek a mértékek, olyannyira gyorsan megszilárdult ugyanakkor a telekrendszer. Jóllehet a települések jelentős hányada csak a Rákóczi szabadságharcot követő évtizedekben települt újra, a 18. században az ország keleti felében még általános nyilasosztás Zalában már visszaszorult. A paraszt évről évre ugyanazon a birtokon gazdálkodott, a szántók „állandossan megtartatnak és esztendőnként nem változtatnak”, találjuk több helyen is. A falvak társadalma, ha még meg nem is szilárdult, mindenesetre feltöltődött. Pusztá ház-helyek, telkek az úrbérrendezés idejére csak elvétve fordultak elő.

2) A vallomások kilenc pontja közül az úrbéres terhekre vonatkozóak tükrözik leginkább azt a tarkaságot, amely a falvak egykorú életét jellemezte. Tekintve, hogy Zala vármegyében sok – egy-egy faluban akár 10–15 – jobbágytartó kismanes és középbirtokos élt, a szolgáltatások mértéke, összetétele attól is függően, hogy kinek-kinek a jobbágysai voltak örökösök vagy szabadmenetelűek-szerződésesek, akár helyben is 10–15-féle lehetett.

A robot mértéke számít a történeti irodalomban a Gutsherrschaft egyik indikátorának. A heti szintre átlagolt robotnapok azonban nem biztos, hogy közelebb viszik a kutatót a birtokfejlődés megismeréséhez és a típusalkotáshoz. Attól függően, hogy szerződéses-szabadmenetelű vagy pedig örökös jobbágyokról beszélünk, igen nagy ingadozásokat találunk a paraszti terhek mennyiségét és minőségét tekintve. A szerződéses jobbágyok csak a megtelepedésük engedélyezése fejében, bér munka-jelleggel dolgoztak és fizettek cenzust, a robot, tized-kilenced, ajándék fogalma legtöbbször ismeretlen volt számukra, amit az „ezen helységbeliek sohasem robotoltak” válaszsablon félremagyarázhatatlanul tükröz. Kérdezhetjük ellenben, milyen jobbágy az, aki se nem robotol, sem pedig kilencedet-tizedet nem fizet? Zalában pedig a kilenc kérdőpontra adott válaszok fényében a paraszti népesség több mint fele a szabadmenetelűek közé tartozott.<sup>6</sup>

Horváth Zita a bevezetőben, majd publikált tanulmányában is megemlíti, miszerint a jobbágyok nemegyszer mást értettek a szabadmenetelű és az örökös jobbágy fogalmán, s erre példát is hoz. Az örökös jobbágy eszerint nem röghöz kötötten jelent, hanem tősgyökerest, amit tömören, de egyértelműen visszaad a Petri-ben lejegyzett vallomás: „nímelyek örökössek és jövevények”. A sor még folytatható lenne.<sup>7</sup> Különösen azok a települések gyanúsak ebből a szempontból, amelyeknek csak egy földesura van, a népesség mégis kevert státusúnak mondja magát.

A vallomások a robot mértéke mellett annak jellegére és munkaszervezésére vonatkozóan is számos értékes információval szolgálnak. A robot egy-egy földesúr valamennyi úrbéresére mint közösségre vonatkozott. A nehezebben megművelhető határokból a kétmarhás gazdák igáikat összekapcsolták, s úgy

<sup>6</sup> Vö. Horváth 2005: 143, 154.

<sup>7</sup> További példákra lásd Horváth 2005: 150.

szántottak – akár hat marhával is (Petend). Feltehetően nem volt ez másként a hétköznapokban sem, a rokonság-szomszédság mentén szerveződő falusi munkaszervezetben kiegyenlítődtött a családok szintjén jelentkező munkaerő-többlet avagy hiány.

A robot jellegéből fakadóan a nagy erő kifejtést kívánó és kampánymunkákra terjedt ki, leggyakrabban a szántás, trágyahordás, kaszálás, a szőlő megművelése, szüret, aratás kerül megnevezésre robotmunka gyanánt. Ezen munkák jellegéből az is következik, hogy a robot addig tartott, amíg nem végeztek a munkával. Az egész telek után járó, eszmei alapon kimért heti egy, illetve két nap, majd a telekhányad arányában csökkenő mértékű napszám az év egésze során nem egyenletesen került kivételre (lásd a „robotunknak száma nem lévén, esztendőnként amikor kívántatott”, illetve a „számát robotunknak nem tudjuk” típusú megfogalmazásokat). A munka típusú járadékok között, mint kevésbé tipikus tétel szerepel még a húszszállítás („húst hordottunk”), a szőlőkaró-készítés és a karóknak, illetve a saját gazdaságban keletkezett trágyának az urasági szőlőbe szállítása; kendervágás, köles- és hajdinatörés kásának; zsákszövés, malomgát javítása, balatoni hajófuvar Somogyba stb. Előfordult azonban az is, hogy az urasági vadászathoz „ahoz értő puskásokat” kellett állítaniuk, vagy például három nap vadászaton kellett részt venniük.

Sok múlott a földesúr jóindulatán is, hogy robotigényét hozzáillesztette-e az úrbéresek munkaciklusához. Ezen a ponton sem árt óvatosnak lennünk, hiszen a vallomásokat a vármegye vette fel. A tartózkodóbb, visszafogottabb, néha akár idillikusan csengő helyzetképek tükrözhetik a paraszt-úr minőségek különbségéből eredő szerepfelfogást is: a parasztnak nem illet közvetlen ura ellen tanúszkodni. Másrészt egy olyan időszakban, amikor a török elleni felszabadító háborúk, az egykori végvári lét emléke még élő hagyomány, az újrakezdés úttörőmunkája pedig napi gyakorlat volt, a parasztságot tévedés lenne egy alaktalan, öntudatlan masszaként bemutatni, amely retteg minden felsőbb hatalomtól, különösen Zalában, ahol a 60-as évek parasztmozgalma az úrbérrendezés egyik kiváltója volt. Jobb híján – és e recenzió keretei között, kontrollforrások hiányában – a vallomásokból azt tudjuk kibontani, amihez az ott leírt szavak mai jelentése hozzáférést enged.

Várákosainkkal ellentétben meglehetősen kevés panaszt találtunk a robot kapcsán, sőt az is előfordul, hogy a robot a jobbágyok részéről explicit módon még megnevezésre sem kerül. Helyette olyan megfogalmazásokat találunk, mint pl. „segítettünk földesurunknak” „szépen bétakarítani”, szerencsés esetben „földesuraink kenyerén”. A részben szabadmenetelű, részben örökös jobbágyok lakta Bagondon amikor kellett, „s ők is ráérték”, mentek úrdolgára. A szőlőműves dobronyiak még szokatlanabb választ adnak. Ők szőlőhegyen laktak, házuk, telki földjük nem volt, így robotot sem kellett adniuk. Földesuruk azonban néha igényelte munkájukat, ezért ők csak kérésre, s „aki közülünk akart, némelykor egy-két óráig kaszálni, vagy széna győjteni ellment”. Az ilyen és ehhez hasonló válaszok jelzik, hogy óriási különbségek voltak paraszt és paraszt helyzetében, miként – a szokásokon túl – az



adott földesúr lelkületében is. Nagy könnyebbséget jelentett, ha az oda- és visszautat beszámították a robotba, ez ugyanis nem volt általános, az olyan kirívó esetek, visszaélések azonban, mint amilyen például a két-háromhetes, a szomszéd faluban egyhuzamban történő robotoltatás, ahonnan „szökve kellett nekik eljönni” – miként erről Bocföldén beszámoltak – igen ritkák.

Olyan jellegű földesúri önkényről is elvértve szólnak a beszámolók, mint amilyen a telki, illetve irtásföldek, jobb rétek, dűlők kisajátítása, s akkor is inkább olyan eseteket hoznak fel, amikor egy-egy elhalálozás, elköltözés, magvaszakadás miatt üresen maradt házhelyet, telket kurializált valaki. De a megüresedett telket a falu is megkaphatta (vö. Peklenyicza).

A robot mint munkajáradék mellett a kilenced és tized elterjedtségének vizsgálata gazdagíthatja új eredményekkel agrár-társadalomtörténetünket. A valloások azonban arról tanúskodnak, hogy a felszabadító háborúk után és a 18. század utolsó harmadának egységesítő/szigorodó jobbágypolitikáját megelőzően Zala megyében e két adónem korántsem bírt olyan jelentőséggel, mint feltételeznénk. A legstabilabb és legerjedtebb teher a robot volt, a tized és a kilenced – ebben a sorrendben – csak ez után következett, összességében azonban meglehetősen ritkán. Horváth Zita másutt meg is jegyzi, hogy „Zala megyére általánosan igaz, néhány kivételtől eltekintve, a kilenced hiánya”.<sup>8</sup> Mint láttuk, ahol csak szerződés szabályozta a földesúr és haszonbérlo földművesei viszonyát, ott gyakran robot sem volt, nemhogy tized és kilenced (vö. „soha nálunk szokásban nem volt”; „az egyházi rendnek tizedet nem adunk”, „sem termésben, sem készpénzül”) – önmagában is jelezve a cenzualista/arendás falvak kedvezőbb státusát. Ahol azonban ez a két adónem kivetésre került, a részletekben ott is számos eltérést találunk. Az egyik ilyen feltűnő sajátosság, a telekföld és az irtásföld eltérő terhelése. Formálisan előbbi viselte az adóterheket, utóbbiak ellenben mint telki állományon kívüliek kiugrást biztosítottak a jobbágyi gazdasági aktivitás számára. Zalában azonban nemegyszer épp az ellenkezőjére találunk példát. A telekföld mentes volt a tized és kilenced alól, az irtásföld pedig nem! De mindkettő után is húzhatott kilencedet a földesúr, csak a telek után pénzben, az irtásföld után pedig természetben, amivel még korántsem értünk a variációk végére. További érdekesség – egyben az információáramlás nehézségeit jelzi –, amikor a fizetett tized státusával nem voltak tisztában az adózók. Abban az esetben ugyanis, ha egyházi személy – itt a veszprémi püspök – volt a birtokos, akkor bizonytalan volt számukra, hogy a tizedet mint egyházi adót, vagy pedig mint a birtokosnak járó részt fizetik-e.<sup>9</sup>

Egyéb teherként az ún. ajándékok, „adományok” csoportját kell megemlítenem. Az „ajándékosár” összetétele a jogi irodalomból ismert, a szokásostól elütő és itt felbukkanó terhek közé tartozik ellenben a vad, „egy őz ára”, egy nyúl, császármadár, 8 pint csíkkal, az egy telek utáni 4–12 csiga, a „terméshez

<sup>8</sup> Horváth 2005: 153.

<sup>9</sup> Horváth 2005: 141. A kilenced-tized együttes beszedésére utaló ötöd Zalában nem jelent meg. Uo.

képest” gyűjtött és beadott vargánya és mogyoró, továbbá rögzített mennyiségű aszalt gyümölcs, szelíd gesztenye, egy cipó, tizeden felül 3 akó „asztali bor”, egy-egy pár karvaly stb. Látható, hogy a helyi lehetőségek és igények rugalmasan belesimultak a jog által a földesúr számára nyújtott keretbe. Összességében azonban itt is elmondható, hogy ajándékot kevés helyen adtak, akkor is inkább a sátoros ünnepek idején. Hasonló a helyzet az előfogattal (praestatio) és postafuvarral, valamint a forsponttal és hosszúfuvarral is. Kevés helyen tettek említést róluk, főleg a szerződéses jobbágyoknál tűnnek fel e tételek. Utóbbi jogot érthető módon csak azon földesurak tudták kihasználni, akik több, egymástól távol fekvő birtoktesttel rendelkeztek, illetve kereskedést folytattak. Az előforduló kisebb, szomszédos megyékbe irányuló célpontok mellett ritkák az olyan extrém távolságok, mint Sopron vagy Bécs (vö. Maczinecz-Obresanecz vallomását).

3) A fentebbi, inkább elbizonytalanító, semmint bizonyosságokat erősítő gondolatok után kézenfekvőnek tűnt annak körbejárása, hogy a vallomások fényében, ideáltipikus értelemben, milyen is volt egykoron egy nehéz és egy kedvező körülmények között gazdálkodó falu helyzete.

*A rossz adottságú falu* határa homokos, „kövecses”, ezért szárazabb időszakban könnyen kisül a vetés. A gyenge minőségű – homokos, hegyes – talajon a hajdina és a zab is alig terem meg, a búzát és rozst pedig „meg nem termik”. Ha mindezek mellett a földek még távol is fekszenek a falutól, akkor trágyázásuk, így feljavításuk lehetetlen. A „hegyes völgyes”, „partos”, vagy agyagos határban csak négy marhával lehet szántani, ami a szegényebbeknek, ha nem is megoldhatatlan, de komoly nehézséget jelent. Amennyiben a szántók a völgybe szorultak, úgy a köd tesz sok kárt a vetésben.

A határ szűkössége miatt legelője nincs, ezért csekély számú marhájukat kénytelenek vagy a réten tartani, illetve ha erre sincs módjuk, úgy a szükséges igaerőt az uraságtól bérelni. Hiába azonban a kellően tágas legelő, ha nincs megfelelő itatóhely, s „néemlykor egész nap sem ihatik az marha”. A legelőszűke hátterében az is állhat, hogy parasztok a közbirtokosok „sokasága miatt” egyszerűen nem férnek oda, vagy pedig az uraság saját juhai számára lefoglalja annak dús, itatóhellyel rendelkező részét. A következmény azonban ugyanaz: a helyieknek más határban/pusztán, „nagy drágán” kell legelőt bérelniük.

A gyenge adottságú határban a réteket gyakran járja árvíz, melynek okozója legtöbbször egy-egy kisebb patak, vízfolyás (de a Mura, Dráva, Balaton mellett élők is sokat szenvedtek ettől). Az ár eliszapolja az alacsonyabban fekvő réteket, a lekaszált szénát pedig elhordja. A vizek miatt rétje sásos, posványos, „békarokkás”, rosszabb esetben bozótos, a marhák számára alig ehető, savanyú, „csak lónak való” szénát terem. A túlságosan száraz rét ellenben még az „agg füvet” sem termi meg, nemhogy sarjút kaszálnának rajta. A végeredmény mindkét esetben ugyanaz: a marhát télen „pinzen vett szénával” kell tartani. Szintén ez a következmény, ha van is rétje, de a legelő mellett a rét felett is a földesurak rendelkeznek.

Erdejét már kiirtották, vagy nem is volt, így mind a tűzifát, mind az épületfát meg kell vásárolniuk. Ha lehetne, akár a szomszéd határban is bérelnének legelőt, de ott sincs, ezért ha már legalább egy „vesszőtermő” facsoport akadt, az is nagy segítséget jelent például szerszámkészítésben. Erdő (= tölgyes, bükkös) hiányában nincs lehetőség makkoltatásra, azaz sertéshizlalásra sem. Nem jobb a helyzet akkor sem, amikor a földesúr még bér ellenében sem engedi meg sem a makkoltatást, sem pedig a favágást – „dült pedig ritkán találtatik”. Ha túl sok az erdő, akkor valamennyi irtás árán szert tehetnek némi földre és rétre, de a legelőnek már csak a ligetesebb részek jutnak, ahol még mindig kevés fű nő, ezért a jószág kénytelen (bükk) falevelet enni.

Nagy veszteség, ha nincs szőlőhegye, így se eladni való bor, sem pedig napszám nincs, „magunknak hasznat hajtanyi nem tudunk”, „semmivel sem kereskedhetünk”. A helyben adódó munkaalkalmakból – ez általánosan így lehetett – pénzjövedelem nem keletkezett, „minthogy egymást csak kölcsönösben szoktuk segétteni”. A rét és legelőszűke kihat a jószágtartásra is: nincs fuvarozásra alkalmas marhájuk, lovuk, így ettől a kiegészítő keresettől is elesnek. Hasonlóan szerencsétlen helyzet, amikor esetleg lenne mit eladni és lenne mivel elszállítani, de piac, „ollyas pénzkereső e tájon nem lévén”, ettől az esélytől is elesnek. Egy nagy átmenő forgalmú út ezt a kedvezőtlen adottságot enyhíthette. Malma sem helyben, sem a közelebbi szomszédban nincs, ahol öröltetnek, az messze van és rossz út vezet hozzá.

*A kedvező adottságú falu* „más határára nem szorul”. „Rónán fekszik”, határa könnyű föld, két „könyő” marhával is szántható, a víz és köd nem áll meg rajta, de erős szeleknek sincs kitéve. Megtermi a rozs mellett a búzát és árpát is. A szántók közvetlenül a falu alatt helyezkednek el, a kis távolság lehetővé teszi a trágyázást. A feljavítás után a szántók három évig búzát is teremtek, a szokásos rozs mellett.

Legelője tágas, van hely külön az „öreg” és „apró nevendékes” marháknak, melyek elegendő vizet találnak, külön a marháknak és sertéseknek („fris itatóvizek”). Rétjeit az (ár)víz soha nem rontja, szénája nemcsak jó, de sarjút is lehet mindig kaszálni, ami lehetőséget ad a marhahízalásra.

A településnek van szőlőhegye, sőt gyümölcsöse – ezen belül külön szilvás – és gesztenyése is. A konyhára valót és „és más aféle hasznos zöldséget” káposztás és veteményeskertben termelik meg, a szőlőhegyen pedig „jó”, „alkalmas elkelendő bor terem”, melyet az év egy részében (Szent Mihálytól Szent Györgyig) a földesúr engedélyével kocsmában is árulhatnak. Borukat eladván, „könnyen pénzé tehetyük” azt. A szőlőhegyen emellett külső birtokosok is gazdálkodnak, az ő szőlőikben a földnélküli helybeliek munkaalkalmat találnak, s készpénzjövedelemre tehetnek szert.

A falu közelében – egy-négy óra járásra (5–20 km) – van városi piac (itt: Lendva, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Zalaszentgrót, Keszthely, Sümeg, Tapolca, Veszprém), vagy a település olyan forgalmas kereskedelmi út mentén fekszik, hogy a helyiek az áthaladó kereskedőknek eladhatják marhájukat/kukoricájukat. Ahogy Edericsen megfogalmazták, a boron, gyümölcsön „valamelly kevés pinzt

is vásárolhatunk”. Készpénzbevételük lehetővé teszi, hogy – amennyiben egyáltalán van – a kilenced-tizedet azon megválthatják.

A malom helyben van, és bővizű patak, folyó mellett található, az őrlés egész évben biztosított. A víz halászati lehetőséget is jelent, nemcsak a Balaton partján élőknek, hanem a kisebb patakok mentén is.

Erdeje sűrű, s a „magunk határában”. Fa a „méltóságos uraság engedelméből ingyen” és legendó van, és jó úton hazahordható. A makkoltatást a földesúr, amikor a „makknak díszé vagyon”, „sörtés marháinknak” ellenszolgáltatás nélkül engedélyezi.

\* \* \*

Ismertetésemben szerettem volna e még messze kiaknázatlan forráscsoport kínálta lehetőségekre felhívni a figyelmet. Jelen kiadvány nagyszerű bázis egy átfogó – akár más megyékkel történő, összehasonlító – vizsgálathoz. A kutató akár a történészek körében megszokottabb kvalitatív forrásfeldolgozást, akár a szociológusoknál elterjedt kvantitatív elemzést választja, vizsgálata rengeteg új eredménnyel kecsegtet. A számítógépes elemzés lehetővé teszi a formalizált szövegpanelek és a „valódi” parasztvallomások elkülönítését, ezáltal az egyes szövegrétegek felismerését. Amennyiben a megye településeit statisztikailag teljes sokaságnak tekintjük, úgy könnyen bemutatható a normától való eltérés mértéke, s mindez a birtokosok alkotta hatalmi mezőbe ágyazottan. Érdemes lenne tehát – kontrollforrások bevonásával – lekódolni, adatbázissá alakítani a vallomásokat, majd kvantitatív elemzéssel az egyszerű megoszlásokon túl a mélyebb, rejtettebb összefüggéseket is megvilágítani. Egy tágabb összehasonlító vizsgálat hozzásegíthet a régiós eltérések feltérképezéséhez és megértéséhez is, amelyhez az eddig nyomtatásban megjelent vallomások megfelelő kiindulópontot jelentenek. Mivel a szerző-szerkesztő Horváth Zita egyike e forráscsoport legavatottabb ismerőinek, s a Tapolcai Járást hasonló megközelítésben már feldolgozta, elsőként őt bízhatnám a folytatásra, a 18. századi nyugat-dunántúli paraszti lét modelljének monografikus kidolgozására.

*Horváth Gergely Krisztián*